

درس اول مبانی علوم و فنون ادبی

تعریف متن: ۱- هر چیزی که ذهن ما را به پویایی درآورد. ۲- هر یک از آثار شعر و نثر فارسی

انواع متن

- نوشتاری: آثار مکتوب (شعر و نثر فارسی)
- شنیداری (خوانداری): صدایی که می‌شنویم و کتاب‌هایی که برای ما خوانده می‌شود.
- دیداری: رویدادهایی که می‌بینیم و کتاب‌هایی که می‌خوانیم.
- بویایی: بویی که حس می‌کنیم و ...

ادب

- در گذشته: شناختن اموری که آدمی به وسیله آن، خویش را از هر خطایی حفظ کند.
- امروزه: دانش‌هایی که آدمیان بدان خود را از خطای در سخن مصون می‌دارند.
- دو واژه «ادب» و «ادبیات» در زبان فارسی مترادف یکدیگرند.

اقسام دانش‌های ادبی

- صرف و نحو، بدیع (لفظی و معنوی)، معانی و بیان (تشبیه، استعاره و...)، قافیه و خط و...
- ادیب: کسی که با دانش‌های ادبی و شیوه‌های گوناگون سخن آشنا باشد.

معانی اصطلاحی ادبیات

- مجموعه نوشته‌ها، اصطلاحات، رفتارها، آداب و هنجارهای رایج در هر زمینه یا رشته علمی و حرفه‌ای مثل ادبیات پزشکی، ادبیات سیاسی، ادبیات مدیریت و...
- همه آثار مکتوب و هر نوشته‌ای که به تاریخ تمدن بشری متعلق باشد؛ مانند متون علمی، تاریخی، جغرافیایی، پزشکی، فلسفی و... . بسیاری از محققان ادبی ما، متون علمی قدیم را در زمره آثار ادبی کهن قرار می‌دهند.
- آثار و نوشته‌هایی که باورها، اندیشه‌ها و خیال‌ها را در عالی‌ترین صورت بیان می‌کند که البته علاوه بر ادبیات مکتوب، ادبیات شفاهی یعنی افسانه‌ها و حکایات، مثل‌ها و ترانه‌های متداول هم مشمول این تعریف ادبیات می‌شوند.
- تعریف ادبیات: هنر کلامی است، کلامی زیبا که خیال‌انگیز، عاطفی و تأثیرگذار باشد.
- سابقه کاربرد: پس از عصر مشروطه (۱۲۸۵ هـ. ش)

زبان، ماده اصلی ادبیات است و ادبیات، کاربرد هنری زبان. کاربرد هنری زبان = ادبیات

تفاوت ادبیات و زبان در هدف

- هدف زبان ← ارتباط و پیام‌رسانی
- هدف ادبیات ← زیبایی‌آفرینی

تفاوت ادبیات و زبان؛ و تأثیر ادبیات بر زبان

- در منطق زبان، هر واژه معنای قراردادی و روشن دارد و جمله‌ها ساختمان و اصول و قواعدی دارند.
- ادبیات به مدد ابزارهای خاصی (تخیل) می‌تواند منطق معنایی زبان را به هم بریزد، به طوری که واژه، معنای قراردادی‌اش را نداشته باشد و یا جمله از منطق و قواعد دستوری و زبانی تبعیت نکند.
- شگردهای ادبیات: ادبیات با بهره‌گیری از شگردهایی هنری هم‌چون تشبیه، استعاره، مجاز، کنایه، حس‌آمیزی، اغراق و... به زبان نقش هنری می‌بخشد. افزون بر این، از تکرار موسیقایی آواها و عواطف و احساس انسانی نیز بهره می‌برد.

ادبیات سخنی اثرگذار، بلیغ و رسا است، سخن رسا و بلیغ نیز دو ویژگی دارد: فصاحت و بلاغت.

فصاحت

- ◀ **تعریف لغوی:** روشنی و درستی کلمه و کلام
- ◀ **تعریف اصطلاحی:** بیان مقصود با الفاظی روشن و روان که از عیب‌هایی مانند حروف و کلمات دشوار و سنگین، بدآهنگ و ناموزون، پیچیده و مبهم تهی باشد و معنای آن به آسانی فهمیده شود.
- ◀ چگونگی و کیفیت واژگان و توجه به جنبه‌های ظاهری سخن مربوط به حوزه «فصاحت» است.

بلاغت

- ◀ **معنای لغوی:** رسایی و شیوایی سخن و چیزه زبانی
- ◀ هر سخن جایی و هر نکته مقامی دارد، مصداق «بلاغت» است.

- در فصاحت به چگونگی و کیفیت واژگان و جنبه‌های ظاهری لفظ و سخن توجه می‌شود.
  - بلاغت هم به فصاحت توجه دارد و هم به چگونگی معنا و محتوای کلام.
  - بلاغت اعم از فصاحت است، یعنی فصاحت به نوعی زیر مجموعه بلاغت محسوب می‌شود.
- ◀ شاخه‌های علم بلاغت: ۱) بیان ۲) بدیع ۳) معانی

بررسی متون از حیث ادبی

متن	بررسی متن از نظر فصاحت و بلاغت
زمین به بهار نشست، بهار گره از شکوفه باز کرد. نسیم در گیسوی بید افشان فروپیچید، غنچه شکفتن آغاز کرد و سبزه دمید. گل هم چون یادی فراموش گشته، در آغوش چمن شکفت.	نویسنده با به کارگیری واژگان مناسب و نیز با به کارگیری صورخیال، سخن خود را از سطح زبان ارتقا داده و با زیبایی آفرینی و ایجاد لذت در مخاطب آن را ادبی تر کرده است. گونه خبری و زبانی متن ← فصل بهار شد، گل‌ها شکفتند.
ماه یکی از سیارات منظومه شمسی است، اگرچه خود تیره و بی نور است، در شب، نورانی است. پهنه تاریک آسمان در ظلمت شب به نور ستارگان و تالو ماه روشن می‌شود.	نویسنده صرفاً با به کارگیری واژگان مناسب به انتقال پیام مورد نظر و پیام‌رسانی بسنده کرده که هدف زبان است.
شب آغاز شده است، در ده چراغ نیست؛ شب‌ها به مهتاب روشن است و یا به قطره‌های درشت و تابناک باران ستاره، مصابیح آسمان شکوه و تقوا و شگفتی و زیبایی شورانگیز طلوع خورشید را باید از دور دید، اگر نزدیکش برویم از دستش داده‌ایم! لطافت زیبای گل در زیر انگشت‌های تشریح می‌پژمرد.	نویسنده در این متن علاوه بر به کارگیری واژگان مناسب با بهره‌گیری از آرایه‌های ادبی همانند تشخیص، تشبیه، استعاره و... سخن خود از سطح زبان فراتر برده و به اهداف ادبیات که همان زیبایی آفرینی است، نزدیک کرده است. گونه خبری و زبانی متن ← شب آغاز شده است، ستاره‌ها در آسمان می‌درخشند.

تست‌های درس اول

- کدام گزینه در مورد «متن» نادرست است؟
  - تنها نوشته‌های روی کاغذ و کتاب «متن» است.
  - هر چیزی که ذهن ما را به پویایی در آورد «متن» است.
  - کدام گزینه بیانگر تعریف «ادب» در نزد پیشینیان است؟
    - دانش‌هایی از قبیل صرف و نحو، بدیع و معانی و بیان «ادبیات» نامیده می‌شود.
    - شناخت اموری است که آدمی به وسیله آن، خویش را از هر خطایی حفظ کند.
    - دانش‌هایی که آدمی خود را از خطای در سخن مصون بدارد.
    - آن چه که در یک رشته علمی یا حرفه‌ای به عنوان ضوابط رواج می‌یابد.
  - کدام گزینه درباره تعریف ادبیات نادرست است؟
    - نوشته‌هایی که باورها، اندیشه‌ها و خیال‌ها را در عالی‌ترین صورت‌ها بیان می‌کنند.
    - همه آثار مکتوب و به‌طور کلی هر نوشته‌ای که به تاریخ تمدن بشری متعلق می‌باشد.
    - هر متن و نوشته‌ای که جنبه شاعرانه آن برای همگان شناخته شده باشد.
    - مجموعه نوشته‌ها، اصطلاحات و رفتارهایی که در یک رشته علمی یا حرفه‌ای رواج می‌یابد.

آزمون فصل ۱

۹۰. کدام گزینه در بردارنده شاخه‌های علم بلاغت است؟

- (۱) بدیع - بیان - عروض
(۲) بدیع - بیان - معانی
(۳) قافیه - بدیع لفظی - بدیع معنوی
(۴) قافیه - عروض - معانی

۹۱. در کدام متن «هنر آفرینی ادبی» مشاهده می‌شود؟

- (۱) داستان‌نویسی در ایران سابقه‌ای طولانی ندارد و تمام تلاش‌ها در این زمینه به دوران مشروطه‌خواهی برمی‌گردد.
(۲) نویسندگانی چون جمالزاده، صادق هدایت و بزرگ علوی با تألیف آثار ارزشمند، توانستند الگوی مناسبی برای نویسندگان جوان بعد از خود باشند.
(۳) نیما بیش‌تر از سایر شاعران معاصر به تغییر و تحول در شعر به‌ویژه دو شکل صوری آن ابتکار ورزید و عاقبت در شعر ققنوس آن را به نمایش گذاشت.
(۴) آنچه شعر فارسی را در نزد جهانیان چون جواهری درخشان و ارزشمند می‌نماید، گنجیه‌های اندیشه‌های آسمانی و هنر آفرینی‌های معجزه‌گر آن است.

۹۲. سطح ادبی کدام بیت فراتر از سایر گزینه‌ها است؟

- (۱) دگر کس گفت: ما را از همه چیز به کار آید همی دندان او نیز
(۲) یکی دیگر بیامد گفت: این دم زبان او به کار آید مرا هم
(۳) چو صیاد آمد او را مرده پنداشت نمی‌یارست روبه را کم انگاشت
(۴) بگفت این و به صد دستان و تزویر بجست از دام، هم‌چون از کمان تیر

۹۳. یکی از آسان‌ترین و کاربردی‌ترین شیوه‌های بررسی متن ...

- (۱) از سه دیدگاه زبانی، ادبی و فکری است.
(۲) از چهار دیدگاه حماسی، غنایی، تعلیمی و نمایشی است.
(۳) از حیث ساختمان و قالب شعر مانند قصیده، غزل، مثنوی، رباعی و... است.
(۴) از دو دیدگاه کلی بر اساس محتوا و موضوع و براساس ساختمان و شکل است.

۹۴. «..... در لغت به معنی افسانه و قصه است و در اصطلاح به قصه‌ای گفته می‌شود که منشاء تاریخی نامعلومی دارد؛ مانند زال، رستم و

رخش در ادبیات ایران»

- (۱) نماد (۲) استعاره (۳) اسطوره (۴) تشخیص

۹۵. در بیت زیر کدام آرایه ادبی مشاهده نمی‌شود؟

- «خیزید و خز آید که هنگام خزان است / واج‌آرایی (۱) تکرار (۲) جناس ناهمسان (۳) باد خنک از جانب خوارزم، وزان است» (۴) اشتقاق

۹۶. با توجه به شعر زیر کدام گزینه از حیث قلمرو فکری نادرست است؟

- «آب را گل نکنیم / در فرودست انگار، کفتری می‌خورد آب / یا که در بیشه دور سیره‌ای پر می‌شوید یا در آبادی کوزه‌ای پر می‌گردد / آب را گل نکنیم»
(۱) ذهنی (۲) شادی‌گرا (۳) جهانی (۴) خردگرا

۹۷. مفهوم بیت «حدیث دل حدیثی بس شگفت است / که در عالم حدیثش در گرفته است» در کدام بیت آمده است؟

- (۱) کشته تیغ جفایت دل درویش من است / خسته تیر بلایت جگر ریش من است
(۲) آن جاست دل من و هم آن جاست / کان کج کله بلند بالاست
(۳) در حقیقت دان که دل شد جام جم / می‌نماید اندر و هر بیش و کم
(۴) دل عاشق به گلگشت چمن حیفاست پردازد / سپند آن به که در جولانگه مجمر کند بازی

۹۸. پیام بیت «خیزید و خز آید که هنگام خزان است / باد خنک از جانب خوارزم، وزان است» با کدام بیت متناسب است؟

- (۱) برگ پاییزم ز چشم باغبان افتاده‌ام / خوار در جولانگه باد خزان افتاده‌ام
(۲) نسیم سرد و خزن‌آلود پاییز / فرو می‌رفت در برگ درختان
(۳) منم آن گلین آزده ز آسیب پاییزی / که توفان جدایی در تن لرزانم آویزد
(۴) کنون عمرم به پاییزان رسیده است / بهار نیکویی از من رمیدست

سبک و سبک‌شناسی - سبک خراسانی

- تعریف اصطلاحی سبک: شیوه خاص یک اثر یا آثار ادبی
- سبک شعر: مجموعه ویژگی‌هایی که شاعر در نحوه بیان اندیشه به کار می‌گیرد.
- سبک شخصی: شیوه بیان هر نویسنده یا شاعر

به تعداد شاعران و نویسندگان جهان سبک وجود دارد.

- علت تعدد و فراوانی سبک‌های ادبی: تفاوت و تنوع اطلاعات، دانش، ذوق و استعداد افراد
- معروف‌ترین دیدگاه در طبقه‌بندی شعر: نظریه ارسطو، فیلسوف بزرگ یونانی

انواع سبک بر اساس نظریه ارسطو:

- نام شاعر و نویسنده: مانند سبک فرودسی - سبک بیهقی؛
- زمان و دوره اثر: مانند دوره غزنوی - دوره مشروطه؛
- موضوع و نوع: مانند عرفانی - حماسی؛
- محیط جغرافیایی: مانند آذربایجانی - خراسانی؛
- مخاطب: مانند عامیانه - عالمانه؛
- هدف: مانند تعلیمی - فکاهی؛
- قلمرو دانشی: مانند علمی - فلسفی.

دوره‌های سبک شعر فارسی از نظر ملک الشعرای بهار:

- سبک خراسانی یا ترکستانی: از آغاز شعر فارسی تا قرن ششم؛
- سبک عراقی: از قرن ششم تا قرن دهم؛
- سبک هندی: از قرن دهم تا قرن سیزدهم؛
- دوره بازگشت: تمام قرن سیزدهم؛
- دوره مشروطه
- دوره معاصر

مبنای تقسیم‌بندی ملک الشعرای بهار از دوره‌های شعر فارسی حوزه جغرافیایی و دوره‌های تاریخی بوده است و می‌توان سبک‌های فرعی را نیز به آن افزود.

دوره‌های نثر فارسی بر اساس تقسیم‌بندی ملک الشعرای بهار

- دوره سامانی (سال ۳۰۰ تا ۴۵۰ هجری)
- دوره غزنوی و سلجوقی اول (سال ۴۵۰ تا ۵۵۰ هجری)
- دوره سلجوقی دوم و خوارزمشاهیان، نثر فنی (سال ۵۵۰ تا ۶۱۶ هجری)
- دوره ساسانی (سال ۶۰۰ تا ۱۲۰۰ هجری)
- دوره بازگشت ادبی (سال ۱۲۰۰ تا ۱۳۰۰ هجری)
- دوره ساده‌نویسی (سال ۱۳۰۰ تا امروز)

شعر سبک خراسانی

- پیدایش نخستین آثار نظم فارسی در سیستان و خراسان بزرگ (خراسان کنونی، افغانستان، تاجیکستان، ماوراءالنهر و ترکستان)
- مشهور به سبک سامانی به علت رواج در زمان سامانیان
- سبک‌های فرعی شعر سبک خراسانی (بر حسب زمان): سامانی، غزنوی، سلجوقی

سبک دوره سلجوقی را، سبک بینابین نیز می‌نامند؛ زیرا ویژگی‌های سبک عراقی نیز در آن دیده می‌شود.

مهم‌ترین عوامل مؤثر در پیشرفت و گسترش زبان و ادب فارسی

در شرق و شمال شرق (ماوراءالنهر، خراسان و سیستان) در قرن‌های پنجم و ششم

- ◀ تلاش شاعران از قرن سوم تا میانه قرن پنجم
- ◀ گرایش شاهان در جلب عالمان و ادیبان به دربار
- ◀ لشکرکشی‌ها و فتوحات غزنویان
- ◀ توسعه مدارس و مراکز تعلیم و تربیت

پدیده‌های عمده دیگری که در قرن‌های پنجم و ششم برای زبان فارسی رخ داد:

- ◀ توسعه و گسترش فارسی دری و آمیزش آن با کلمات و لغات نواحی مرکزی و غربی ایران؛
- ◀ در آمیختن زبان فارسی با مفردات و ترکیبات زبان عربی
- ◀ آمیختگی با واژه‌ها، نام‌ها و لقب‌های غیررایج در عصر غزنوی و سلجوقی
- ◀ نشر و گسترش زبان فارسی در هندوستان و آسیای صغیر.

ویژگی‌های شعر فارسی قرون پنجم و ششم

- ◀ شعر پارسی هم‌چنان تحت تأثیر سبک دوره سامانی و غزنوی (قرن چهارم) است. مانند شعر ناصر خسرو
- ◀ تحول و دگرگونی در سبک سخن فارسی به دلیل ابتکارات و نوآوری‌های برخی شاعرانی مانند انوری و سنایی
- ◀ عامل ظهور شاعران بزرگ غزل‌سرای قرن هفتم و اوج غزل:
- ◀ علاقه‌مندی شاعران به سرودن غزل‌های لطیف با مضامین دقیق مانند انوری
- ◀ جریان تازه در سبک شعر فارسی در شعر شاعران حوزه آذربایجان توسط:

خاقانی
نظامی

- ◀ مرکز عمده ادبی مؤثر در شکل‌گیری شیوه‌ای خاص در شعر فارسی (سبک عراقی): عراق عجم (فارس، ری، اصفهان، همدان و...)
- ◀ ظهور شاعران مؤثر بر تجدید سبک و تحول سبک شعر در نیمه دوم قرن ششم و اوایل قرن هفتم (سبک عراقی) مانند جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی
- ◀ تنوع شعر از نظر سبک گویندگی و موضوع (مدح، هجو، طنز، وعظ و حکمت، داستان‌سرایی، تغزل و حماسه)
- ◀ تأثیرپذیری از ادبیات عرب و مضامین آن
- ◀ پرهیز برخی شاعران از مدح شاهان مانند ناصر خسرو و سنایی
- ◀ دگرگونی عمیق در شعر فارسی و روی آوردن بسیاری از شاعران به تصوف و عرفان و مقدمه ظهور شاعرانی مانند: عطار و مولوی (آغاز با تحول روحی سنایی)
- ◀ تأثیر حکمت، دانش و اندیشه‌های دینی و ورود آن‌ها به مضامین شعری
- ◀ بدبینی شاعران نسبت به دنیا و شکایت از روزگار
- ◀ ناخرسندی فرزندان از اوضاع اجتماعی و طرح نابه‌سامانی‌های اجتماعی در شعر
- ◀ تأثیرات خروج شعر از دربارها و ورود آن به خانقاه‌ها:
- ◀ گسترش دامنه موضوعات؛
- ◀ افزایش سادگی بیان؛
- ◀ افزایش قدرت عواطف و عمق افکار و اندیشه‌ها.

ویژگی‌های نثر فارسی قرون پنجم و ششم

- ◀ از مهمترین دوره‌های کمال و گسترش نثر فارسی
- ◀ بلوغ، پختگی و کمال نثر فارسی

درس سیزدهم وزن شعر فارسی

- **تعریف وزن شعر:** نظمی است بر مبنای **کمیت هجاها** و هماهنگی هجاهای کوتاه و بلند
- **تعریف علم عروض:** علمی که قواعد وزن شعر و طبقه‌بندی وزن‌ها را از جنبه نظری و عملی تعیین می‌کند.
- ◀ **واحد وزن شعر فارسی: مصراع**
- وزن هر مصراع نمودار وزن سایر مصراع‌های شعر است.
- به محض این که شاعری اولین مصراع شعری را سرود، باید سایر مصراع‌های آن شعر را در همان وزن بسراید.

مراحل پیدا کردن وزن شعر

- خوانش
- خط عروضی
- تقطیع

- ◀ **خوانش:** درست و فصیح خواندن شعر مطابق با آهنگ و ریتم مطلوب هر شعر
- ◀ **خط عروضی:** درست نوشتن شعر بر اساس خوانش صحیح آن شعر (مطابق با آنچه می‌خوانیم).
- نکته مهم در خوانش و خط عروضی: اگر همزه آغازی برخی کلمات و هجاها را تلفظ نمی‌کنیم در خط عروضی نیز آن‌ها را نمی‌نویسیم، مانند پیش آر: پیشار.

انواع تقطیع:

- تقطیع هجایی:
  - قطعه‌قطعه کردن شعر به هجاها
  - مشخص کردن هجاهای شعر (کوتاه، بلند، کشیده)
  - جدا کردن مرز هجاها با خط عمودی و مشخص کردن نوع هجاها با توجه به تعداد مصوت‌ها
- تقطیع به ارکان:
  - درنگ منظمی را که در میان پایه‌های آوایی هر مصراع احساس می‌کنیم، تقطیع به ارکان می‌گوییم؛ مثل:

م رن جان	د لَم را	ک این مر	غِ وَح شی
فعولن	فعولن	فعولن	فعولن

- ◀ **خوشه هجایی:** علامت‌های نشان‌دهنده هر پایه آوایی و رکن عروضی
- وزن واژه (اسم رکن):** معادل آوایی و نماد آوایی هر یک از پایه‌های ارکان عروضی
- هر مصراع از چند دسته حداکثر چهار هجایی تشکیل می‌شود که به هر کدام یک «**پایه آوایی**» یا «**رکن عروضی**» می‌گوییم، علامت‌های نشان‌دهنده هر پایه را «**خوشه هجایی**» می‌نامیم. مثال:

یار، مرا، غار مرا، عشق جگرخوار مرا

یا	ر	م	را	غا	ر	م	را	عش	قِ	چ	گر	خا	ر	م	را	خوانش و تقطیع هجایی
-	U	U	-	-	U	U	-	-	U	U	-	-	U	U	-	خوانش و تقطیع هجایی
-	U	U	-	-	U	U	-	-	U	U	-	-	U	U	-	خوشه‌های هجایی

همزه:

- همزه یک **صامت** است و مثل همه صامت‌ها معادل یک صدا ارزش دارد، با هر املایی هم که باشد فرقی ندارد، مثال:
- اثر (ا = ا)، تأثیر، مؤثر، مسائل، متأللی، جزء

«آ» فقط یک همزه نیست، در واقع آ = ا + صامت + مصوت بلند (معادل = با، تا، را ...) یعنی آ، یک **همزه** است که قبل از مصوت بلند «ا» آمده است و در نوشتار به این شکل در آمده است، چون در تلفظ هم آن را **دو حرف** تلفظ می‌کنیم.

